

Cs. NAGY IBOLYA

Ítélet előtt

Illyés Gyula posztumusz regénye

Meglepőnek tűnhet fel, ám annál örömtelibb, hogy Illyés Gyula hagyatékából, halála után három évtizeddel is kerülnek elő kiadatlan művek: versek, versfordítások, kisebb-nagyobb prózai alkotások, vallomások, levelek. Ráadásul az utóbbi hónapok e tekintetben különösen eseménydúsak: 2013-ban egy küllemében, könyvészeti szempontból is pompás, fényképekkel illusztrált könyvben az író 1945-ös *Ostromnaplóját* ismerhettük meg, idén, a könyvhétre pedig megjelent a Magyar Napló és az Írott Szó Alapítvány kiadásában egy regény is, az *Ítélet előtt*.

Utóbbiról a kézirat – és a teljes hagyaték – lelkiismeretes, értő, tapintatos gondozója, az író lánya, Illyés Mária úgy vélekedik az utószóban, hogy őt is meglepetésként érte az a harmincfüzetnyi „összefüggő szöveg”, amely még néhány füzetnyi jegyzettel, szövegrészekkel, vázlatokkal, töredékekkel kiegészítve egy háromkötetesre tervezett regény lehetséges kéziratát jelentették. Lehetségest: amennyiben egységesíti a részleteket, összefűzi az egymáshoz kívánczó fejezeteket, a kézírásból gépiratot készít, amit szükségszerűen javítania kell (és szabad): javítja, tehát megtesz *majdnem* mindent, amit az író megtett volna, hogy a *részekből egész* legyen, a kézírathalomból megjelentethető szépírói alkotás. Amit pedig ő nem tehetett meg, azt más sem az írón kívül, s ezt józan belátással közli is Illyés Mária: „Valószínű, hogy azon a szövegen, amely most megjelenik..., apám még sokat javított volna”. Kétségtelen: olykor stiláris zökkenők; grammatikailag igen, de a gondolatmentet tekintve néha befejezetlen mondatok (mintha későbbi kifejtésre félretett tételek volnának); a *narrációból kibeszélő* író elméleti (filozófiai-vallásfilozófiai-szociológiai) okfejtései akasztják meg az epikus menetet, s ha helyenként hiányzik a pontosabb kifejtés, másutt, például az egyébként megkapóan érzékletes, gyönyörűséggel olvasható tájleírások bősége billenti meg kissé a mű szerkezeti arányait.

S mégis: a megszületésében, Illyés Mária véleménye szerint, az 1940-es évek végére, 1948-49 tájára vagy 1949-56 közé datálható, de a második világ-

háború, a kataklizma előtti korszakra mutató regény mindezek s *meghökkenítő konfliktusa* ellenére kemény társadalmi kritikát fogalmazó mű, mesteri kézzel formált portrékkal, helyzetképekkel, súlyos politikai üzenetű társadalomrajzzal. Már-már abszurdan groteszk elemeket éles szatírával ötvöző alkotás, amely leplezetlen plebejus érzékenységgel és rokonszenvvel beszél a nincstelenségben vergődő szegényekről, s fest lesújtóan kritikus képet a bemutatott falu, Menyőd úri társadalmának immorális huncutságairól, esetenként embertelen, gyáva közönyéről.

Az írói szándék olyan világos, hogy ebben a vonatkozásban akár késznek, kereknek, lezártnak is érezzük, érezhetjük a regényt, s csupán feltételezésnek, hogy Illyés Gyula folytatni kívánta volna a regénytörténetet. Igaz, hogy ezt bizonyítandó a szöveggondozó egy kisebb, lapnyi fogalmazványra hivatkozik, amely III-as szám alatt a regénytörténet egy későbbi időszakára, tehát az elbeszélés továbbírására utal, jelesül egy háborús mozzanatra. Amikor is egy tank jelenik meg „ijesztő gölem-mozgásával” a már ismerős falu főterén, s a templom tornya után célba veszi „Kurucz János fűszer és gyarmatáru kereskedésének” *homlokát* is. S a regényszövegben is találunk néhány közvetett utalást arra, hogy a terv szerint talán egy hosszabb életidőt felölelő családtörténet kerekedett volna ki egy újabb, nagy fejezet révén – azaz, szövegszerűen, valójában csak egy konkrét utalást említhetünk. A pusztai kovács fiának, a szíve minden dobbanásával a faluba, Menyődre kívánczó, az unokafeleségnek odaköltözött Piroska nővére után is vágyakozó Sanyival kapcsolatosat. „Hosszú esztendők múlva történt – veti közbe egy helyütt az író –, hogy a kovács fia – türelmetlenül, azonnal – alkonyattájt egy oszlopsor alól egyszerre csak a velencei Szent Márkus terére lépett ki; türelmetlenségében egyedül indulván neki az ismeretlen város felfedezésének; a fényképek után ismert rá”: s erről talán valóban a meg nem írt harmadik regényrész teremtett világában olvashattunk volna bővebben. Hiszen a fiút a regény végén ott hagyjuk, ahová született, s ahová visszatérni kényszerült: ismét a pusztán. S mutathatja a majdan neki szánt életutat megrajzolt jelleme is: az a mindenre vonatkozó kíváncsiság, nyitottság, okos rátermettség, a jellem eredendő tisztessége, amely tulajdonságokkal Illyés felruházta az *Ítélet előtt*ben még csak mellékszereplő hőst; s árulkodó lehet az írói hang meleg tónusa, a fiú minden helyzetben pozitívvá formált magatartása. A rokonszenvkeltés

poétikai eszközei alapján valóban gondolhatott az író kiteljesedő életutat, képzelhetett Sanyi számára a korábról eltérő társadalmi közeget, életteret, önmegevalósítási alkalmakat, akár persze drámai sorshelyzeteket is.

De ugyanekkora eséllyel gondolhatjuk azt is: a regény zárata, a tanult életeszményben, a becsületes munkában, meg a tehetetlen, mellette ki nem álló férjében is csalódott Piroska majdnem végzetesnek bizonyuló öngyilkossági kísérlete; a visszatérés a pusztára, ahonnan indult, az övéi közé; s hogy a menyődi orvos nem csupán betegét látogatni megy utána, de a szíve is oda húzza: lekerekíti, lezárja a regénytörténetet. Nem változik semmi: nem volt lehetséges a pusztáról való kitörés. S nem változik a falu társadalmi berendezkedése, hierarchiai viszonyrendszere sem: a szegények, kint a falu fölötti, a löszbe vájt putrikban uradalmi cselédmunkákra várnak, a „gazdagtól lopni nem bűn” sajátos morálja szerint élnek, az urak pedig *bent*, a főter körül, jogi értelemben is védőbástyák mögött, és a cselédség megalázásának, kordában tartásának tuccatnyi eszköze között válogathatnak.

S értelmet nyer, strukturálisan is helyére kerül a regény legkülönösebb fikciója: a meghökkentő, fő cselekményszervező konfliktus is. Hogy az egész életében gyűjtő-gyarapító, szegénységéből-cselédségből indult, de a falu egyik legmódosabb asszonyává lett, megözevgyült Kériné, az *öregasszony*, átadván unokájának s menyének, Piroskának a nagyvendéglő-kocsma-mészárszék irányítását, egyszeriben herdálni kezdi a vagyont. (Egy későbbi szindarab, az 1979-es *Homokzsák, avagy nevetni könnyebb* újból megvillantja a regény alapszituációját, vígjátékká oldott formában, a téma tehát továbbra is foglalkoztatta az írókat, bár másképp.)

Ad, ajándékoz, fűnek-fának, s mindent. Fél bögre zsírt vagy zsáknyi lisztet, húst és tepertőt, viheti, aki akarja, s azok a falu fölötti, csókási nincstelének gátások nélkül, morális aggályokat meg sem sejtítve, akarják s viszik a fát, a szenet, a régi, *megkímélt vadmacskaprém*es sapkát, a kabátokat, nadrágokat, a kannát, kést, órát, képeket, ezüst feszületet, a kasszából a pénzt, szalonnát, táblányit, kávédarálót, ruhaszáritó kötelet, gyorsforraló lábast, sót, cukrot, lúgköves üveget, mosószipant, fejrevaló kendőt, dunsztosokat, lekvárt, paradicsomot, kötött szvettert, minden ehető, iható, mozdíthatót. S amit használni, megenni nem tudnak, eladják Bartus úrnak (egykori lókupec, minden, életművész), aki tőlük tízszer olcsóbban veszi, mint amennyiért tehetős vásárlóinak, a falubeli

uraknak (feleségeiknek) továbbadja. Piroska döbben és megrémülve nézi, viseli anyósa *megbolondulását*, s amikor már a saját holmijait is másokon és másoknál látja, csendőrséget hív. Megértést máshol, mástól már nem remél. A pap (művelt annyira, hogy fölfelé törő ambíciói reálisak lehessenek, s hogy emiatt ne folyják be túlságosan a falubéliek zavaros ügyeibe) pontosan tudja, nem az öregasszony lelkével van baj. S mert az adás, az ajándékozás, az *önzetlenség krisztusi tanát* az öregasszony magatartása nevetségessé teszi (Ángyán doktor, a falu orvosa egy, a pappal folytatott disputában valójában a papot is), kárörvendő gúnyolódás tárgyává, az orvoshoz utasítja a vallási segítséget, imádságot, kiprédikálást kérő fiatalasszonyt. Az orvos viszont (társadalomszemléletének számos elemét vele, általa közvetíteti Illyés), bár ő is pontosan tudja, hogy valóban nem Krisztus, hanem öregkori agybetegség állhat a fura tett hátterében, nem orvosként reagál, hanem a lélek orvosaként, amolyan társadalomkutató *lélekgyógyászként* (de nem *lélekbúvárként!*). A megajándékozottakra hivatkozik, az ő érdekeikre, s nem ír orvosi véleményt a gondnokság alá vehetőségről, a magáét adja, mondja Kérinéről (holott azért nemcsak azt): talán a szerzés a betegség, és nem az adás, véli. Alakjában fölsejlik Kosztolányi Moviszter doktorának emberközelsége, humánuma, de a figura nem mentes a társadalomalakító szándék kudarcainak okozta csalódás lemondó fölényével, gyakori gúnyval leplezett, keserű színeitől sem.

Az öregasszony mintha nagy életcsaták után visszatérne egykor volt szegénysége, cselédsége állapothoz, békés és nyugodt; a falu, szegények és urak pedig *kiröhögik* a vergődő vendéglősnét: Piroska feljelentő telefonja, a csendőrök megjelenése viszont traumatikus eseménnyé válik. Mert a csipős iróniával bemutatott urak, *alurak*, fűszeres és patikus, főjegyző, aljegyző, malomellenőr és kántortanító, Menyőd *értelmiségének* majd' mindegyikénél ott lapul valami, a főjegyzőnél például három sárgaréz kuglófsütő a falon, a levett *művészi képek* helyén, másnál zsebóra, a papnál oltárterítőnek szánt, hímzett terítő, ami már egyenesen Piroskaládájából való: s a csendőri házkutatás bármit és bárkinél megtalálhat. A történet csak úgy zárulhat, ahogy ebben a társadalmi közegben, viszonyrendszerben zárulnia kell: a csendőr *meggondolja* az úri portákon való házkutatás addig fölötte szükséges voltát, a zavarodott, szégyenkező, ezért dühös urak a csókási nincstelénekre háritanak mindent, kombinálnak, zsarolnak, fenyegetnek, első-

sorban Piroskát: vonja vissza a feljelentést, egyébként nem lesz a faluban többé maradása. Az asszony ellenáll, a putrilakók nem kapják meg az ígért, várt munkát, az uradalmi aratást, ott maradnak télre élelem nélkül, lopnak tehát mindent, uborkát és éretlen gyümölcsöt, marharépat és krumplit a földekről, a máséiról persze. Piroska összeroppan, lúgot iszik: s mert gyors a segítség, életben marad, de visszamenekítik a pusztára, a feljelentés végre ad acta kerül.

A falu értelmisége, az urak összezárnak, még a két világ közötti köztes társadalmi lét alakjával, Bartussal is lekezelnek, végtére is ő tudja a legtöbbet mindenkiről: eötvösien harapós szatíra.

A regény nem életrajzi ihletésű, mondja Illyés Mária, „képzelt” történet, „igazi regény”, s valóban: az egyes szám első személyű szubjektivitás, a *Kora tavasz* (az életanyag szándékos és szükségszerű, de visszabogozható írói „átrendezése”, alakok átnevezése mellett is), vagy a *Mint a darvak* könnyen fölfejtető életrajzi utalásai, leginkább a *Puszták népe* személyessége hiányzik az *Ítélet előtt*ből. S a mű mindkét társadalmi réteget illetően típusértékű alak-ábrázolása ellenére, a maróan szatirikus, ítélethordozó hang, de elsősorban a szerzett vagyon *visszaadásának* ilyenformán abszurd gesztusa csupán fikcionális, teremtett regénymesét mutat.

Ami nem mond ellent ugyanakkor annak, hogy az elbeszélő, aki mindvégig megőrzi külső narrációs nézőpontját (attól csak az említett *kibeszélő mozaikokban* fordul el), a történet környezetrajzában ne váljék azonossá az íróval, s a megrajzolt világ – táj, falukép, eszközök, mesterségek, meg emberi reakciók leírása – ne volna meghatóan ismerős más Illyés Gyula-művekből, a *Puszták népéből* például. A regénytáj, a Tolna megyei, simontornyai járási Menyőd, amit bizvást tekinthetünk Ozora regénybeli megfelelőjének, meg a Döltakol-pusztá, ami nem sokban különbözhet Rácegrespusztától, Mocsány a vasútállomással, az emlegetett Szekszárd és Dombóvár, s mind a hely, valódi vagy kreált névvel, az utak, hegyek, dombok, a Sió, s lejjebb a Kapos, az „édes Völgység” odalent, Bata és Bonyhád táján, a dülök és szurdokok, szőlők és kertek, a puszták, „enyhe lankák és szelíd dombok” azoknak a „tengerként hullámzó latifundiumoknak” a falui, pusztái, dombjai, amelyet Illyés Gyula úgy hív: „szülőföldem folyékony halmazállapotú”. A pusztá s annak cselédsége, iparos emberei, kovácsai például, az író gyermekkorának színterei és emberei, a modellek között, megnevezés nélkül is, felbukkan-

nak a pásztor és iparos felmenők. Sanyi, Döltakolpusztáról éppen olyan *édenkertnek* látja Menyödot, s bámulja utcáit, házait, mint a gyermek Illyés Gyula az először látott falut, Varsádot, s „szünni nem akaró csodálatba és rémületbe” ejtette, hogy szabályosan egymás mellett álló házak vannak, utcák, piacok és „örült forgalom”. Ha az *Ítélet előtt* egyik, pusztán született alakja a dombóvári javítóműhelyt emlegeti, azért teheti, mert a kisgyermek Illyés Dombóváron járván a gimnáziumot, pontosan ismerhette a vasúti járműjavítót is. Ha a regény öregasszonyát olvasni szerető, tájékozott, határozott akaratúnak, mit több, művelt asszonynak írja le, a minta akár az anyai nagymama is lehetett, aki „lángelme volt”, s „cselédlány, kilencéves korától fogva szolgált, mézszárosnál, kocsmárosnál, hivatalnoknál”, akár a regénybeli özvegy Kériné. Ha „közeli halastavakról” olvasunk, talán épp a rétszilasi tavakra gondolhatunk, mert gondolhatott az író is, s az a regénybeli vendéglő-kocsmá is a Simontornyára költözés után kocsmárossággal próbálkozó szülők felé igazíthatja az olvasót.

A regény nem a lélek képzelt tájain, hanem az írói szülőföld valóságos, földrajzi *tereptárgyakkal* szépen leírható szegletében játszódik.

Az eseménytörténet időhatárait tekintve már nem ennyire konkrét az író, épp ellenkezőleg: az „akkoriban”, „akkortájt, amikor ez történt”, az „abban az időben” formulák a korszak egyértelműsítő megjelölése ellen szólnak. Persze a falukép, a társadalomrajz, az úr-szolga viszony, állások, funkciók, állás-vágyak önmagukban, egyetlen dátum nélkül is kijelölik a korszakot. „Mint minden, történelmet ábrázoló műben, két korszak van bezárva: az, amelyről, és az, amelyben íródott” – vallja Illyés (*Kora tavasz*), s ezt a mai esztétikai szakzsargon, kevésbé szépen, *elbeszél*t és *elbeszélői* időnek hívja. Az *elbeszél*t idő pedig a két világháború közötti, a harmincas évek. Néhány jelzőfény-értékű utalás tovább pontosíthat ezen is. Az író *leventemozgalomról*, a kötelezővé tett iskolai leventeképzésről, egy önálló, jó pénzzel járó oktatói státusról (léha, falubeli értelmiségi ifjak állásreményéről) beszél, s ez akár a harmincas évek végéig, 1939-ig is elhúzhatja az időhatárt (a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikkely tette az iskolai ifjúság részére kötelezővé az iskolai leventeképzést). Ángyán doktor megtartott vagy csak tervezett népoktató előadásai a harmincas évek népfőiskolai mozgalmait idézik föl, a „kultuszminisztérium népmívelő tanfolyamainak” esti előadásait, s a falu következetesen és leplezetlen

iróniával *értelmiséginek* nevezett tagjai a kaszinói (vendéglői) trécselések társalgási feladataként kapják az írótól a harmincas évek közbeszéddé emelt ideológiai, filozófiai, politikai témáinak erősen lebutított, mintegy hozzájuk egyszerűsített változatát. Így eshet szó „Szabó Dezső lázairól”, a *szabad akarat* tanáról, ismerni illő lapok cikkeiről (Magyar Szemle, Színházi Élet, Új Idők).

De legfőképpen árulkodó az a – többnyire Ángyán képviselőre bízott – téma, amely Illyés Gyula társadalmi szemléletének is sarkalatos, a harmincas években számos művel illusztrált tematikája: az egyke-kérdés és általában a korszak falukutató mozgalmi. (Ez a képviselő *poétikailag* azért nem teljesen sikeres, hiszen Ángyán már túl van lelkes, ambíciózus ifjúsága álmain, népoktató-felvilágosító buzgalmán, megkeseredett, kiábrándult ember, még ha szívjósággal telt is: egyke-ellenes vélekedése csak vélekedésként, elbeszéltnézetként tűnik fel, de tettekben, cselekményszinten, megjeleníthető formában nem. Hasonlóképpen Illyés másik, a könyvben jelzett társadalompolitikai nézete, a vidéki, falusi, pusztai, paraszti-cselédi szegénység bonyolult kérdésköre is ideologikumként szerepel, s egyben földidézi *A szegények dicsérete (Nem a szegénységé)*, vagy *A szegények vigasza* című Illyés Gyula-írások – *Mint a darvak* – gondolatmenetét.)

A falukutató mozgalmakhoz – mint időjelzőhöz, de mint fontos szemléleti kérdéshez is – egy nagyon pontos, szociográfiai adatsor is útjelzőt kínál. Ángyán doktor mutatja ezt is: „Ifjú tudósjelöltek, ifjú írók folyóirataiban értesült erről, a magyar földműves szegénység sosem képzelte, mert soha adatba nem foglalt nyomoráról. Kecskeméten szakszerűen feldolgozták száznyolcvan szegény paraszt család életmenetét”: s a regény egy *kibeszélő* szövegrészben ennek a tényeit sorolja. Az olvasó megkerülhetetlenül Erdei Ferencre s a *Futóhomokra* gondol, s teheti, hiszen az 1937-es, a Magyarország felfedezése-sorozat tagjaként megjelent szociográfia is e tájat térképezi föl. De Illyés Máriától tudjuk, hogy Illyés egy 1934-es újságcikket idéz be a szövegbe (s őrizte meg az újságkivágást is): ám ugyanannak a falukutató mozgalomnak a hajtásaként, amely például Kodolányi Jánoshoz, drámai, ormánysági egyke-történeteikhez, vagy Fülep Lajoshoz is elirányíthatja az olvasót. Utóbbihoz még talán egy *fanév* is segít eljutni, a regényben többször emlegetett *szelídgesztenye*, *a nemes gesztenye*, amelyvel Illyés szinte beülteti a tolnai dombságokat, Me-

nyőd környékét, de amelynek igazi hazája mégsem az a táj, hanem a lejjebb elterülő, a baranyai, Mecsek-alji terület, ott is főként Zengővárkony. *Abban az időben* mecseki számúzótként ott lakott, lelkeskedett Fülep Lajos. Sokan látogatták, Kodolányi János például, akit ugyanazok a problémák foglalkoztattak, mint Fülepet, gyermekora színhelyét, Pécsváradot is érintve ment el hozzá, de járt nála többek között Weöres Sándor – s Illyés Gyula is. Illyés egyszer, 1933 nyáralején, midőn a völgyi falu sokszázados szelídgesztenyése felől „bódítóan sűrű”, „sosem szivott”, mézédés virágillat „pergett elő”, két hétig Zengővárkonyban nyaralt: s a lassú nemzethalállal fenyegető emberfogyásról beszélgettek Füleppel. Itt írta Illyés a *Magyarok* című verse első fogalmazványát, s a *Pusztulás* című, nagy vihart kavarázó esszéje megírásának gondolata is ott fogant. A *Pusztulás. Úti jegyzetek* alcímmel a Nyugat 1933. szeptemberi számában jelent meg (itt most nem részletezhetően némi, később megoldódó vitát váltva ki Illyés és Fülep között, aki nehezményezte, hogy Illyés mintegy *elírta* előle a témát.) Illyés nyakába vette Észak-Baranyát, s amit az útirajzban megír, azt írja s mondatja ki Ángyánnal, a kidőlt gesztenyefatörzsekkel szimbolizált népfogyatkozást, egyfajta pusztulást emlegetve, a regényben is. „Ennek a népnek itt már annál kevesebb a gyermeke, minél többet nevelhetne föl. Az eredendő gazdasági ok haszonlesővé, számítóvá tette ezt a népet, menthetetlenül lélekteleenné, erkölcs-teleenné, jövőtlenné. ... – Foglyok – gondolta az orvos. És betetőzésül maguk zárták be magukat, ezekbe a külön-zárkákba.”

Az *Ítélet előtt* egy önmagát túlélte társadalmi rend kritikája. De az ítélszék elé, amely a regényből kiolvashatóan lehet Krisztusé, de lehet egyszerűen a halál pillanata, vagy épp a jövő nemzedék számon kérő szigorja, a bemutatott társadalom sokféle-fajta tagjának oda kell állnia. Nemcsak a csókási nincstelent megszokásból is véresre verő csendörnek; a Piroskát a mosólúgig üző, kíméletlen, önző menyődi uraknak, az öregasszony elől már a levesét is befaló, de bajában őt már nem segítő csókásiaknak. Azoknak is – értelmezhetjük az írói üzenetet –, akik a szerzés büvöletében bünt ugyan nem követnek el, gyermekellenességükkel mégis „jövőtlenné” teszik a népet. Nagy kár, sajnálhatjuk, hogy Illyés Gyulának nem volt módja letisztult, végleges formájára csiszolni a regényt – de még így is prózáirói életműve legjobb darabjai közé tartozónak gondoljuk.